

Falukutatás a kiépülő diktatúra árnyékában

A sárospataki faluszeminárium 1945 és 1951 között

A falukutatás, szociográfiairás Magyarországon 1936 és 1938 között tetőzött,¹ így a fénykor mellett – némiképp érthető módon – elhalványulni látszanak a szociográfia 1945-öt követő „utózángéi”. Tény, hogy a falukutatás szempontjából (is) szép reményekkel induló korszak valóban nem teljesezhetett ki. A világháború után bizonyos intézmények és intézetek még egy ideig folytatták munkájukat (Néptudományi Intézet, sárospataki faluszeminárium), sőt újak is alakultak (az egri Katolikus Jog- és Államtudományi Karon szervezett Szociográfiai Intézet, a budapesti Társadalomtudományi Intézet), ám „anyagi és politikai nehézségekkel küszködve alig értek el eredményt, majd a tudományos élet átszervezésével meg is szűntek. [...] A fordulat évétől a burzsoá áltudománynak bélyegzett szociológia és szociográfia művelése hosszú időre megszűnt hazánkban.”² – összegzi a helyzetet (kissé sommásan) a Néprajzi Lexikon. Az alábbiakban ezt a nagy reményekkel induló, ám végül ki nem teljesezhető időszakot veszem görcső alá, a sárospataki faluszeminárium példáján keresztül.

(*A sárospataki faluszeminárium*) A trianoni országhatárokon belül Szeged³ után Sárospatakon indult meg az alulról szerveződő, ám szervezett kereteken belül folytatott falukutatás 1931-ben, tehát öt évvel a nagy szociográfiai megjelenése előtt, a világgazdasági válság közepén (és a sárospataki kollégium 400 éves jubileumának évében). Ez a közösség – a pataki faluszeminárium – tekinthető az egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb, mindemellett a leghosszabb ideig ténylegesen működő falukutató csoportnak, mely a sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta munkáját, elsősorban a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodroglókban. A fő cél a leendő falusi lelkészek munkájának segítése, leendő munkaterületük megismerése volt, mivel a hallgatók többsége várhatóan a kisközségek parókiájára tért vissza hivatalába. Ennek következtében a szociográfia csupán egy aspektusa volt sokrétű munkásságuknak.⁴

Bár a munkaközösséget a hallgatók érdeklődése hozta létre, kivételes szervezőképességgel, a kérdés iránt nyitott, karizmatikus tanáregyéniségek nélkül nyilvánvalóan nem lehetett volna hosszú távon sikeres a kísérlet. Sárospatakon két ilyen tanár is tevékenykedett; a szociálisan igen bátor teológus, Szabó Zoltán és a pedagógiát és filozófiát (többek között) egyaránt oktató Újszászy Kálmán. Szabó professzornak mindenekelőtt termékenyítő szellemét kell kiemelni, mivel a pataki kollégium Trianon utáni fő profilját, az „arccal a falu felé” hitvallását ő alakította ki. Eszerint a városhiányos „csonka régióban” a törpe- és kisközségek kell a főiskolának elsősorban koncentrálnia, mely felismerés nélkül valószínűleg a szeminárium sem jött volna létre.⁵ A „faluszeminárium atyja”, Újszászy Kálmán 1931-től vezette az önképzőkört, 1936-tól a szintén úttörő jellegű pataki népfőiskola egyik irányítójaként ténykedett, 1944–1946 között pedig (a legnehezebb időszakban) a főiskola rektora volt. A professzor az ötvenes évekbeli államosítás után is kitarított Sárospatak mellett, gyűjteményi igazgatóként és főkönyvtárosként folytatva munkásságát, sőt még megélhette a teológia 1992-es újraindítását is.⁶

A pataki cserkészzetből kinövő szeminárium egyik legfontosabb eleme a félévenkénti,

néhánynapos vidéki „kiszállás” volt, ahol evangelizációs munka mellett a falu és a református gyülekezet körében gyűjtöttek a résztvevők adatokat, amit az anyag feldolgozása követett – immáron Patakon. A seminaristáknak szellemi és tárgyi néprajzi gyűjtésekre, kiállítások rendezésére, a végzett tagok munkába való bevonására is kiterjedt a figyelmük, amellet, hogy a falvak számára a téli hónapokra vándorkönyvtárakat létesítettek és egyéb szociális falumunkákat végeztek. Elméleti képzésükön, az úgynevezett „szerda esteken” lényegében végigtárgyalták a kor faluirodalmát, pártállástól függetlenül, a konzervatív Scherer Péter Páltól a marxizmussal rokonszenvező Veres Péterrel bezárólag. Továbbá, a tagok részvételével rendezték meg 1935-ben az ország első, nemzetközi visszhangot kelteő munkatáborát is.⁷ A tagság gerincét teológuscserkészek adták, közülük is jelentékeny a jó képességű, külföldi ösztöndíjas, nyelveket beszélő diákok száma, akiknek közéleti aktivitása nem merült ki a korban divatos egyesületi életben. A szeminárium (gyakorlati tevékenysége ellenére) filozófiai alapokon nyugvó komplex nevelői célzata számos tudományágból merített;⁸ némi anakronizmussal úgy is fogalmazhatunk, hogy a helytörténeti, szociológiai, egyházzsociológiai és néprajzi gyűjtésekkel egyaránt foglalkozó önképzőkör kifejezetten interdiszciplináris munkát végzett.

(A politikai háttér változásai 1945 után és a szeminárium) Az 1945-ös cezúrát a hatalmilag instrumentalizált közbeszéd és a politikai elvárásoktól sem mentes tudományos diskurzus (kötelező jelleggel 1989-ig) felszabadulásnak hívta. Ez ekképp konstituálódó, a politikai nyomást is túlélő korszakolás koalíciós időszaknak nevezte az 1945 és 1948 közötti három évet, ezzel utalva a demokratikus változásokra, pontosabban arra, hogy ez az időszak volt a demokratikus berendezkedésű Magyarország ígérete. E tézis szerint „a demokrácia vagy pártidiktatúra kérdése 1945-ben még nem dőlt el, a koalíciós időszaknak és küzdelemnek volt tétje.”⁹ Az 1945 és 1956 közti éveket Rákosi Mátyás személye mentén definiálni igyekvő monográfia szerzője ezzel szemben már 1945-től „szovjet protektorátus”-ként tekint az országra. Eszerint „ha csak egy kicsit is közelebről, részletesebben pásztázzuk a vizsgált terepet, akkor 1945–1947 között például a politikai nyilvánosság előtt zajló demokratiszálódás közepette zajlik a kulisszák mögött, rejtőzködve érvényesített presztalinizálás.”¹⁰ Nehéz helyzetben van tehát a kutató, aki „fogást szeretne találni” a második világháború vége és a Kádár-rendszer létrejötte közti időszakon (az 1956-os eseményeket itt most nem is érintve), méghozzá úgy, hogy eredményeit ne fűzze utólagos tudás alapján kirajzolódó folyamattá. Társadalomtörténeti szempontból mindez súlyos kérdéseket vet fel: miképp tekintsünk az ágensek által megtapasztalt történésekre, ha az események mozgatórugóiról a nagy többségnek nem volt tudomása? Mit tekintsünk kanonizálható (?) történelemnek: az utólag „kulisszák mögé” pillantó történész (a dolgok alakulása szempontjából lényeglátó) megállapításait, vagy a kortársak akkori tudását, ebből fakadó viselkedését?¹¹

Ami a tényszerű adatokat illeti, a második világháborút követő átalakulás egyik alappillére – egyben a falvak életét leginkább meghatározó intézkedés – az 1945 márciusában kihirdetett 600/1945. számú földreformrendelet volt. A volumenében jóval az első viláégést követő Nagyatádi-féle földreform fölé növvő rendelkezés jelentős mértékben enyhítette a birtokmegosztás aránytalanságait: „1941-es adatokhoz viszonyítva 46%-ról 17%-ra esett a földnélküliek aránya, a törpe- és kisbirtokos paraszti rétegé 47%-ról 80%-ra emelkedett, s a gazdagparaszti csoportok aránya 7%-ról 2,9%-ra csökkent.” Ugyanakkor „a mezőgazdasági munkások 52, a gazdasági cselédek 47, a törpebirtokosok 44%-a nem kapott földet, nem is szólva a kisbirtokosokról.” A cselédeknek juttatott birtok éves termőértéke átlagban

nem érte el az egykori konvenció értékét, a reform kivitelezését telepítési kísérletek tették nehezkessé és napirenden voltak a túlkapasok is.¹² A földhiányból adódó viták, visszaélések és önkényes földfoglalások Zemplénben sem voltak ismeretlenek. A rendezés során itt 373 földbirtokot vettek igénybe, mintegy 125 920 kat. hold területen, bár ennek csupán egy részét osztották ki az igénylők közt.¹³

Az elsősorban politikai-társadalmi célzatú földreform ezúttal sem párosult szélesebb körű agrárreformmal, a negyvenes évek végén pedig megindult a kommunista párt által indítványozott, egyre agresszívabb kollektivizálási program. Hangsúlyozni kell, hogy az új birtokosok – érdekeltté válva a termelésben – minden talpalatnyi földet megműveltek, ezzel csökkentve a fenyegető közéletmezési problémákat. Összességében azonban a földreform következtében jelentősen csökkent a mezőgazdaság ártermelő képessége, a változások pedig nem eredményezhették a birtokos parasztság hosszú távú gazdasági, társadalmi, politikai megerősödését.¹⁴

Ö. Kovács József megfogalmazása szerint „amennyire meghatározó volt a parasztság jelentős részének földéhsége az 1945. évi földosztáskor, néhány évvel később annyira jellemzővé vált a földbirtoklás által okozott gond, ami az agrártársadalom többségének hátrányos helyzete és a kollektivizálás kényszere nyomán keletkezett. A sajátosan racionalis falusi társadalmi kontroll is lényegesen átalakult, így az éppen aktuális párt- és agrárpolitikának ürbetöltő szerepe lett. 1948-tól a mindennekfelett álló célkitűzés az volt, hogy a »szocializmus« vidéki felépítését – az életszínvonal felemelésének ígérete mellett – a termelőeszközök »társadalmosításával« minél inkább előre vigyék.”¹⁵ Ez vezetett a kollektivizálás első, összességében sikertelen hullámához (1948–1953) Magyarországon.¹⁶ Az állami erőszak a hadigazdaság mindennapjait megtapasztalt paraszti közösségek számára azonban önmagában még nem jelentett volna újdonságot. A kommunista párt agrárpolitikájának „azért lett még megrázóbb jelentősége a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőszakon és terrorizáláson túl összekapcsolódott a koncentrált egyház- és vallásellenességgel”, sőt éppen utóbbival vette kezdetét a falusi közösségek szétzilálása.¹⁷

Tehát a faluszeminárium által óhajtott változások (a parasztság megerősítése) helyett éppen a „hagyományos világ alkonya” következett be a vidék életében.¹⁸ Ezt a „fényes szellők” idején még nem lehetett előre megjósolni, ám már maga a földreform sem csapódott le egyértelműen pozitívan a kollégium falain belül. Ennek oka, hogy 1945 előtt éppen a főiskola (jobbára bérbe adott) ötezer holdas nagybirtoka tartotta el az intézményt, amiből a rendelkezés nyomán 200 hold, majd annak elvétele után csupán egy tanya és némi szőlőbirtok maradt meg a kollégium kezelésében. Az intézmény így rendkívül nehéz anyagi helyzetbe került, mely szükségessé tette a szupplikáció intézményének felélesztését is. A diákok a hitsorosok közt végzett – a hatalom által egyre gyanakvóbban kezelt – gyűjtései a kollégium pénztelenségén voltak hivatva segíteni.¹⁹

A faluszeminárium 1945 utáni körülményeinek megértéséhez néhány mondatban célszerű kitérni a koalíciós időszak művelődéspolitikájának néhány alapvonására is. A berendezkedő új államhatalom a front átvonulása után azonnal megkezdte reformpolitikáját az oktatásban, aminek következtében a Horthy-korszakot meghatározó, a nép oktatását patriarchális alapokra helyező „népművelést” a népnevelést egyenlő felek partnerkapcsolataként felfogó, vitakultúrát és a megbeszéléseket preferáló „szabadoktatás” váltotta fel. Megjegyzendő, hogy az Országos Szabadművelődési Tanácsnak – mint „iskolán kívüli nevelési munkatárs” – tagja volt Újszászy Kálmán, de tanácskozásokat is többször tartottak a Bodrog-parti városban (sőt, Zemplén megyének volt a főváros mellett egyedül szabadművelődéssel foglalkozó folyóirata).²⁰ Úgy látszott, a falukutatás is új lendületet kap a

korszak emblemikus intézményeivé növő népi kollégiumok által, sőt, programmá vált a „falujárás”, a „villámszociográfia”, és megalakult a Honismereti Mozgalom.²¹

A szabadoktatás intézményi hátteréül jött létre a Magyar Népi Művelődési Intézet (MNMI), mely kifejezetten a parasztfiatalok művelődésének felkarolását és a feladatok országos koordinálását tűzte zászlajára. Létrehozását Keresztury Dezső, az Eötvös József Kollégium igazgatója, 1945 és 1947 között vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelte el 1946-ban. Az MNMI elnökévé Illyés Gyulát nevezték ki, az intézet titkára Gombos Imre, igazgatója pedig a volt Eötvös-kollégista (és sárospataki tehetségmentő) Harsányi István lett. Újszászy Kálmán neve e szervezetnél sem kerülhető meg, mivel *A Magyar Népi Művelődési Intézet kis tanulmányai* című ismeretterjesztő sorozat épp az ő, faluszemináriumot bemutató füzetével kezdődött.²² Mivel Újszászy egy további füzettel szerepelt az összesen tíz számot megélt vállalkozásban, eggyel-eggyel pedig Ráczy István²³ és Barsi Ernő²⁴, láthatóan fontos szerepet játszottak az MNMI életében a pataki kötődésű értelmiségiek. Ez nem meglepő, mivel az intézet „mindenestül a népi írók körében kialakult ideológia és kulturális politika képviselőjeként, egyszersmind kezdeményező, aktív harcosként lépett a fiatal magyar népi demokrácia koalíciós korszakában” a társadalompolitika, közelebbről a művelődéspolitikai küzdőterére. Az intézmény pártolta a különböző népi kezdeményezéseket, népfőiskolákat, szabadiskolákat, ám legintenzívebb kapcsolata éppen a sárospataki Szabadművelődési Akadémiával alakult ki.²⁵

A szabadiskolák létrejöttét az 5000/1946. sz. miniszteri rendelet tette lehetővé, célja, „hogy a végzett hallgatók munkahelyükön maradvá állják meg jobban a helyüket, ott legyenek értékesebb emberek. Éppen ezért semmiféle állás elnyerésére jogosító bizonyítványt nem ígértek és nem adtak a végzett hallgatóknak. A szabadiskolák alsó-, közép- és felsőfokúak lehettek. (...) Létesíthető volt ún. Szabadművelődési Akadémia, tájegysegként, szabad művelődési munkatársak képzésére, egyes munkaágak kikisérletezésére, illetve alkalmi célokra. (...) Szabad Művelődési Akadémia csak egy nyílt: a Sárospataki Szabad Művelődési Akadémia.” Az akadémiát Zemplén megye felügyelője szervezte meg a régi Rákóczi-várban, igazgatója pedig Ráczy István lett, aki tulajdonképpen a nagyhatású sárospataki népfőiskolai tanfolyamot fejlesztette előbb népfőiskolává, majd „akadémiává”.

Az 1945 után három hónapossá bővülő népfőiskola több ponton kapcsolódott a faluszemináriumhoz. Mindenekelőtt a toborzást elsősorban Újszászy Kálmán hajdani tanítványai, vagyis azok a már a régióban pásztoroló lelkészek végezték, akik annak idején a faluszeminárium tagjai voltak. A kollégiumba érkezett népfőiskolások használták a munkakör néprajzi-népművészeti gyűjteményét, az előadások pedig a faluszeminárium helyiségében, „a Nagykönyvtár alatt egy bolthajtású szobában folytak.” Továbbá, a népfőiskolások (hazatérve falujukba) vitték magukkal a faluszeminárium „kölcsonkönyvtárát, mégpedig nemcsak azzal a kérésünkkel, hogy ezt ők maguk olvassák el, hanem hogy legyenek gazdái e könyvesládikáknak, s adják kölcsön minél több barátjuknak, ismerősüknek” – mutat rá Ráczy egyrészt a faluszeminárium (és az egykori faluszeminarista lelkészek) élő kapcsolataira a népfőiskolával, másrészt a népfőiskolások küldetésére.²⁶ Ugyanő a népfőiskolából kinövő, szerinte eredetileg „Népegyetemnek” szánt Szabad Akadémia alapötletét attól a Szabó Zoltán professzortól eredeztette,²⁷ akinek hosszas kálváriája éppen ezekben az években kezdődött el.²⁸ Ráczy meglátása szerint a két „egymástól lényegében különálló” részre, vagyis a téli (a népfőiskola folytatásának tekinthető) és a nyári (egyhetes) foglalkozásokra bontható akadémia még „kezdeti állapotban” volt 1947 nyarán,²⁹ ám kapcsolatát az MNMI-vel éppen annak igazgatója, Harsányi István erősítette meg: „Legintenzívebb kapcsolatunk

(...) a pataki Szabadművelődési Akadémiával alakult ki. Pataki kapcsolataink gyökere az, hogy Rácz Istvánnak Patakon a gimnáziumban, majd az Eötvös-kollégiumban is osztály-, illetve évfolyamtársa és barátja voltam” –hangsúlyozta a kapcsolat alapjait Harsányi.³⁰ Rácz pedig egy hozzá írt levelében épp a faluszeminárium szerepét kiemelve sürgette a lelkészek bevonását a szabadművelődési munkákba. Mint írta: „te magad is tudod, hogy hála a másfél évtized óta folyó faluszemináriumi s egyéb hasonló szellemű munkáknak, a fiatalabb lelkészemzedékben Pataknak már van egy olyan gárdája, akikben megvan a szolgáltni való hajlam, de megvan a népi művelődés nagy kérdései iránti fogékonyság és tájékozottság is ahhoz, hogy megfelelő vezetés, támogatás mellett jó munkát végezzenek.”³¹

Ezek az erős pataki kötődéssel bíró, népi szellemiségű intézmények sok szempontból hatással voltak a faluszemináriumra – és mindez fordítva is igaz. Az MNMI fő kapcsolat-tartási módszere vidéki szervezeteivel a körlevél volt, mely természetesen még ugyanúgy nem jelenti feltétlenül a faluszeminárium hatását, mint ahogy a „kiszállások”-nak nevezett vidéklátogatások rendszere sem (melyek közül az első Illyés Gyula és Németh László sárospataki kocsiútja volt). Az Intézet kiterjedt, a megszűnés időszakában mintegy kétszáz egységet (ládát) kitevő vándorkönyvtár akciója azonban nemcsak jellegében hasonlított a szeminárium gyakorlatára, de vállalta is annak örökségét. „Példaként ott volt előttünk a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-mozgalmának tapasztalata” – emlékezett Harsányi, kiemelve még egy jászberényi akciót is.³²

A politikai–gazdasági–kulturális háttér összefüggéseinek felvázolása után a faluszemináriumi munkát tekintem át, 1945-től a teológia bezáratásáig, 1951-ig.

(„*A konszolidáció ideje*”, 1945–1947) A szeminaristák megcsappant létszáma, Újszászy rektori elfoglaltsága, majd a hadi helyzet és annak következményei (rövidített tanévek, fogság, a közbiztonság és a tömegközlekedés hiánya) miatt 1944 nyarától 1946 őszéig a faluszeminárium „csökkentett üzemmódban” működött, ám nem szünetelt. Bár az önképzőkörnek éppen a gerincét, vagyis a szerda esti összejöveteleket és a kiszállásokat kellett nélkülöznie (a körlevelek mellett), ez a helyzet mintegy módot adott a belső: gyarapító, állagvédő és rendszerező munkák elvégzésére. Mindezt elősegítette, hogy a faluszemináriumi gyűjteményei jobbra sértetlenül vészelték át a frontot, sőt adományok és a főiskola segítségével még gyarapítani is tudták ezeket. A kollégium által biztosított gépirónőnek köszönhetően megkezdődött a népfőiskolások jegyzeteinek legépelése, fejlődött az újság- és cikkgyűjtemény, a kéziratgyűjtemény és sikerült lerakni a kisnyomtatvány gyűjtemény alapjait is. A tárgyi néprajzi gyűjtés terén új „kincs”, Bodnár István hagyatéka került ekkor Sárospatakra, mely gyűjtemény az ostrom alatt agyongyötört budai Vérmezőn maradt meg teljes épségben. Csupán a fényképgyűjtemény rendszerezése stagnált jó ideig kartonhiány, pontosabban a háború utáni irreális papírárak miatt. A vándorkönyvtárak közül mindösszesen egy esett áldozatul a hadi eseményeknek (Józsefmajorban), ám ládája ennek is megmaradt, így már 1945/46 telén kiadták használatra a gyűjteményeket. Mindezek a fejlemények – a közélet demokratizálódásával egy időben – körvonalazták a faluszeminárium átalakítását, kibővítését és egy „tájmúzeum”, vagy „tájéntézet” alapításának szükségességét.³³

A korhangulat valóban bizakodásra adott okot. A politikai paletta kibővülése, a háború alatti fojtott közélet megélénkülése és a kollégiumnak mégoly fájdalmas földreform gyors megvalósulása Sárospatakon is elfeledtette az ország romokban heverő gazdasági helyzetét, a várható (újabb) megalázó békét és az „itt feledkezett” szovjet csapatokat.³⁴ A szanalás érdekében született meg az újjáépítésnek, a háborús károk sújtotta magyar gazdaság talpra állításának hároméves terve 1947-ben, s ennek helyi megnyilvánulásaként a

sárospataki főiskola hároméves terve is, még ugyanebben az esztendőben. Az Adattárban fellelhető dokumentum alapján megalapítható, hogy pataki viszonylatokban mindez egyrészt szintén a háborús pusztítás helyreállítását, másrészt a kollégium új intézményeinek (általános iskola, kertészeti és szőlészeti középiskola, leányinternátus, Erdélyi János népi kollégium) megerősítését irányozta elő. Mindemellett, a főiskola célja „a faluszeminárium továbbfejlesztésével Hegyalja és Bodroghöz népi vonatkozású kultúráját tudományos alapon feldolgozni, az iskolán kívüli népművelést szolgálni”. Látható tehát, hogy a (még régi elnevezésével illetett) megújulás egyik kollégiumi bástyájának épp a faluszemináriumot szánták az illetékesek, azt a szemináriumot, melynek „nagy lendülettel működő életének pusztán anyagi akadályai” voltak – az irat szerint legalábbis.³⁵

Az 1946/47-es tanévben már „sikerült megindítani a teológusifjúság érdeklődő tagjait a régi bevált módszer alapján bevonó munkásságot is”, bár a „félreértésekre okot adható kiszállások” még szüneteltek ebben az évben. Újjáéledtek viszont a szerda esték, melyből a 8-11 fős „kis mag” az első félévben négyet, a másodikban hetet tartott meg. A gyűjtemények bővülése töretlen volt, talán érdemes megemlíteni, hogy a tárgyi néprajzi gyűjtemény ekkor gazdagodott Deák Geyza³⁶ hagyatékának „néhány szebb darabjával”. A gyűjtéseket már nemcsak a szeminaristák folytatták, hanem a népfőiskolások és a frissen alakult Szabad Művelődési Akadémia növendékei is, „aminek ellenében viszont könyvtárunk és egész munkánk rendelkezésükre állott azoknak” – írta a szeminárium vezetője,³⁷ aki mindhárom intézeti ág (gimnázium, teológia, tanítóképző) munkába való bevonásáról is tudósított. Hogy mindez nem maradt frázisok szintjén, bizonyítja, hogy a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) egy díjazott segédlelkészt, Román Jánost bocsátotta „1947. január 1-től a szemináriumi munka rendelkezésére, a szabadművelődési ügyosztály pedig kétezer, a népi művelődési intézet ezen felül pedig háromszáz forint segélyben” részesült. A Román János, illetve Géczy Antal és Szentimrei Mihály teológusok nyomán lendületet vett gyűjtő- és rendszerező munka mellett új feladatok is vártak a növendékekre; ilyenek tekinthetjük a „táji annalesek” tervét,³⁸ illetve az „utcai iskolát”. Összességében – Újszászy Kálmán megfogalmazása szerint – ez a munkaév „a konszolidáció ideje lett”.³⁹

1. ábra. A faluszemináriumi gyűjtemény gyarapodása 1944 és 1947 között⁴⁰

Részleg	1944 (db)	1947 (db)
A faluszemináriumi könyvtár állománya	1276	1614
Kézirattár	19	43
Tárgyi néprajzi anyag	827	867
Fényképgyűjtemény	1333	1333
Újságcikkgyűjtemény (kisnyomtatványokkal)	441	730
Népköltési gyűjtemény	4752	6174
Néphagyomány gyűjtemény	nincs adat	207

A szeminárium jól érzékelhetően osztozott az ország problémáktól függetlenül is optimista jövőképében és (több szinten) tervezte, várta a jövőt. Mindezt alátámasztani látszik Újszászy részletes tervezete a faluszeminárium feladatairól, melyben egyúttal egy regionális kutatóközpont kontúrjait is körvonalazta a professzor – aki ugyanakkor nem először készített szemináriumi munkaprogramot. Már 1934-ben „ötéves tervvel” állt elő, s vélhetően elsősorban nem rajta múlt megannyi gondolatának torzóban maradása.⁴¹ 1947-es előadásának apropója a pataki faluszeminaristák találkozója volt. A kilencven meghívott közül

mintegy hatvan fő jelent meg, ami mutatja a másfél évtizeden keresztül lelkiismeretesen küldött körlevelek hasznosságát. A háromnapos összejövetel előadásai három témakör köré csoportosultak: a résztvevők megismerkedhettek a faluszeminárium helyzetével, az új országos művelődési intézményekkel és a falu időszerű művelődési kérdéseivel is.⁴² Az elhangzott előadások közül kiemelkedtek a szemináriumvezető referátumai.

A faluszeminárium nevelő szándékának kidomborítása nem jelent újdonságot *A szeminárium /jövő/ feladatait* körvonalazó tervezetben, ám a „propagálásnál” már a három intézeti ág és a népfőiskola bevonásán túl a regös munka, Szabadművelődési Akadémia, a kertészeti és szőlészeti középiskola, a szerveződő „parasztszeminárium”,⁴³ sőt a római katolikus polgári iskola szorosabb bevonását is sürgette a szerző.⁴⁴ Mindemellett vidéken: Ricsén, Tokajban, Szerencsen, Szántón, Gönczön, Pálházán, Újhelyen és „szerte az országban” kis gyűjtemények alapítását indítványozta,⁴⁵ melyekből kinőhetnek majd a falumúzeumok, az „igazi” Nemzeti Múzeum alapjai, a vidék és a város közti kulturális távolság csökkentését szolgáló. (A szerző egy későbbi írása szerint „ha ezt elmulasztjuk, népi gyökereinktől elszakítottan nem marad más számunkra, mint a lassú megsemmisülés.”⁴⁶) Újszászy kiemelte, hogy a szeminárium célja egyben a „Patakon és a tájban folyó népi munkák háttérének kiépítése”, vagyis a gyűjtemények további fejlesztése, hogy hasonlóan hasznos adatbázist építsenek ki a későbbi kutatók számára, mint ahogyan az a tervezetben hivatkozott századelős gyűjtés⁴⁷ nyomán történt.⁴⁸

Ricsén még a falumúzeumoknál is nagyobb tervek szöttek az MNMI, mely olyan „táj-kulturális tanítóképző” alapítását szerette volna elérni, ahol a környékbeli fiatalok szerezhettek volna a helyi viszonyokhoz mért tanítói oklevelet. A ricsei „tájtanító intézet” végül nagy nehézségek árán – és Harsányi kitartásának köszönhetően – 1947 tavaszán meg is alakult, ám egy évet sem élt meg, beolvadt az pataki anyaintézetbe. Mindazonáltal szükségességét épp a faluszemináriumi munkatervvel próbálták bizonyítani, mely kiemelte Ricsé regionális központi szerepét. További kapcsolat, hogy bár az egy vizsgaalkalmat megélt intézmény tanulói elég gyenge eredményeket produkáltak, ám történelemből és német nyelvből az országos viszonylatban működő öt tájtanítóképző közül ők teljesítettek a legjobban. Ezeket a tárgyakat Rózsai Tivadar felvidéki menekült, volt faluszeminarista – ekkor semjéni lelkész – tanította nekik.⁴⁹

Visszatérve a faluszemináriumi munkatervre, természetesen kulcsfontosságú feladat volt „a szemináriumon belül a kutató, rendező és feldolgozó munka megszervezése és a kutatási terület körülhatárolása”. Utóbbi, irányultságát tekintve kifejezetten interdiszciplináris: szociológiai–szociográfiai, történeti, művelődési, tájrajzi és néprajzi megközelítéseket jelentett, földrajzilag pedig (egyre bővülő spektrumú körként) Sárospatakot, a faluszeminárium hagyományos munkaterületét (Hegyköz, Hegyalja, Bodroghöz), „Kelet-Tizáninnen”-t, valamint a magyarlakta régió határon túli területeit és az amerikai magyarság lakóterületét. Nem meglepő, hogy a fentiekén túl az egyházi vonatkozásokat külön hangsúlyozta a szerző, újdonságként hat viszont, hogy a korszellemnek megfelelően a várost és a gyártelepeket is beemelte a kutatásba. Újszászy – vélhetően érezve a fénykor legszembeötlőbb helyi hiányosságát – ismételten hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a kutatómunka gyümölcsét minél többen publikálják adalékközlés, szaktanulmány és monográfia formájában. Az eredmények fő lelőhelye mindazonáltal természetesen az intézeti munkává kibővített faluszeminárium, amit tájmúzeummá alakítva kell az érdeklődők számára hozzáférhetővé tenni. A tájmúzeum meghatározásánál kiemelendő, hogy nemcsak néprajzi gyűjteményről lenne szó, hanem a régió „egész életére kiterjedő” gyűjteményről. Az intézeti munkát ugyanakkor, mely nemcsak „tudósképzőként”, hanem a helyi ifjúság

bevonásával működne, „különleges jellege miatt egyformán támogatná az állam, az egyház és a főiskola” – vélte igen optimistán Újszászy.⁵⁰

A szemináriumi könyvtár gyarapodásával kapcsolatban a korszellemhez igazodó kötetek beszerzését kell hangsúlyozni, kiemelve, hogy ezek ismertetése az 1945 előtt már bevett, értelmező-megértő attitűddel történt.⁵¹ A gyűjtemény ugyanakkor főként népi játékokkal és ének-zene művekkel bővült, továbbá „néprajzi, különösen pedig népművészeti tárgyú” alkotásokkal. A professzor Muharay Elemér, Volly István, Molnár István és társaik sikerét azzal magyarázta, hogy kutatásaikkal „politikai mellékíz” nélkül, a gyakorlati életből merítve lehetett a kulturális élet népi fordulatát végrehajtani, hiszen „a földosztás után jönni kell a szellemi földosztásnak” is.⁵² Újszászy kiterjedt kapcsolathálóját, a könyvbeszerzések módját és annak következményeit példázza Balassa Iván esete, akinek 1947-es tankönyvéről (*Magyar Néprajz. A mezőgazdasági középiskolák III. osztálya számára*) értesülve, a professzor kérte annak megküldését, melyet aztán be is sorolhatott a gyűjteménybe. Balassa kiemelte: „úgy látszik, felfogásához közelállónak ítélte, mert köszönő levelében nemcsak engem, hanem a Magyar Néprajzi Társaság vezetőségét is meghívta egy előadássorozatra. Ennek a meghívásnak 1947 szeptemberében eleget is tettünk. Rajtam kívül (akkor a Társaság elnöki teendőit láttam el) Tálasi István, Manga János is tartott előadást, és megismerhettük a Faluszeminárium gyűjteményeit. Megállapíthattuk, hogy a szociológia módszereit megőrizve, a néprajzra különleges súlyt helyezett. Ezért nem véletlen, hogy keze alól olyan lelkészek kerültek ki, akik a magyar néprajztudomány elsőrangú művelőivé váltak.” – tette hozzá a néprajzprofesszor.⁵³

A faluszeminárium háború utáni két évét a szemináriumvezető az intézetté válás esélyeit latolgató szavaival lehet legtömörebben összegezni: „csak a keretek tágulnak, a kitágult keretek között azonban organikus egységgé fonja a vándorkönyvtár mozgalmat, a gyűjteményeket, és a könyvtár kincseivel és a kiszállások tapasztalataival magát a nevelő ifjúságot a közös cél,” vagyis az említett komplex nevelői munka.⁵⁴

(*Pályázatok tanéve: 1947/48*) Ha a háborút követő újrakezds „a konszolidáció ideje” volt, akkor az 1947/48-as tanévet nyugodtan nevezhetjük a „pályázatok tanévének”. Ekkor pályázott a faluszeminárium az Egyházak Világtanácsa négyéves újjáépítési tervében való részvételért, ekkor indították (ugyanebben a szervezésben) a felvidéki lelkészek impériumváltás utáni sorsát nyomon követő pályázatot, továbbá ekkor vette fel Újszászy a háború után ismét a kapcsolatot az amerikai közösségekkel és ekkor történt meg az egykori nép-főiskolások bevonása – körlevélbeli felhívással – a szemináriumi munkába.

Bár mint már szó volt róla, a faluszeminárium nagyobb veszteség nélkül átvészelte a világegést, kisebb károsodások természetesen keletkeztek. S minthogy a háború utáni rendkívül nehéz anyagi helyzetben ezek a kisebb problémák is megoldhatatlan akadályt jelentettek önerőből, továbbá, mivel a recesszió következtében a munkaközösség aktuális munkája is veszélybe került, a szeminárium kénytelen volt az Egyházak Világtanácsának segítségét kérni és négyéves újjáépítési ütemtervet készíteni. Az iratokból kitűnik, hogy néhány elveszett könyv pótlása mellett a legégetőbb kérdés a papír- és kartonhiányból adódott, mely – a kis teljesítményű írógéppel egyetemben – alapjaiban veszélyeztette a feldolgozó munka folytatását. Továbbá, az időközben igencsak felduzzadt tárgyi néprajzi gyűjtemény alapvető átalakításokat és tárlók készítését kívánta a szemináriumi helyiségekben, de pénzhiánnyal magyarázták a kiszállások elmaradását is.⁵⁵

Az 1947/48-as év az amerikai kapcsolatfelvétel miatt is jelentős a faluszeminárium életében. A kollégium kapcsolatfelvétele – szomorú előzményeket követően – 1946-

ban történt meg. Gönczy Árpád teológus még 1945 előtt került szeniorként Amerikába (Princeton-ba), ahol tüdőbajban igen fiatalon elhunyt. Kinti működésének utóhatása azonban jelentős, mivel együtt diákoskodott Eugene Osterhavennel, aki a háború után, már a Hope College tanáraként rá emlékezve vette fel a kapcsolatot a pataki intézménnyel, megannyi segítséget nyújtva az alapítványaitól megfosztott kollégiumnak, megalapozva egyben annak amerikai kapcsolatait.⁵⁶ Újszászy azonban maga is kezdeményezett. A kinti református magyar közösségekhez írt levelében – miután körvonalazta a szeminárium régi-új hitvallását és terveit – felkérte a magyar közösségeket, hogy segítsék gyűjtőmunkájukat a tengeren túlról.⁵⁷

Benda Kálmánnak adott egyik interjújában Újszászy ekképp hangsúlyozta az amerikás gyűjtés faluszemináriumi gyökereit: „a kiszállások alkalmával lépten-nyomon beleütköztünk a kivándorlás problémájába. Ez a táj a kivándorlás hazája, annak a legdélibb csücske. Itt nem lehetett egy bodrogházi vagy hegyközi faluba kimenni úgy, hogy ne találjunk olyan családot, amelynek egy része még az első világháború előtt ne vándorolt volna ki, azután már nem tudott hazajönni. Tehát teljes képet egy faluról, egy bodrogházi családról csak úgy lehetett kapni, ha az odakint lévő anyagot, ismereteket begyűjtjük. Nagyon érdekes módon, amikor a faluszeminaristák közül többen ösztöndíjasként kijutottak Amerikába, ők maguk mondták, hogy »most vagyunk annál a cigándi családnál, akinél idehaza ekkor és ekkor voltam, és próbálok összeszedni azokat a tudnivalókat, amelyek a teljes kép kialakításához fontosak.«⁵⁸ Hogy Újszászy fáradozásai – melyet két későbbi személyes útja is jelez⁵⁹ – nem voltak hiábavalóak, időtállóan bizonyítja a kollégium Amerikai Református Gyűjteménye.

A másik kapcsolatfelvétel a népfőiskolások felé történt meg. Ehhez fontos adalék, hogy „a koalíciós időkben sok volt népfőiskolás aktivizálódott a demokratikus pártokban és a szabadművelődési tevékenységben.”⁶⁰ A szemináriumi körlevél hangsúlyozva a munkaközösség és a népfőiskola hagyományosan szoros kapcsolatát kért segítséget az egyre terebélyesedő szemináriumi munkában: „a szeminárium gyűjtőmunkájának van olyan része, amely a ti feladatokat, s szinte kizárólag csak ti végezhetitek el. Mindannyiunknál közelebb éltek a magyar néphez, benne éltek, de ugyanakkor kinyitott a szemetek a magyar paraszti élet értékeinek a meglátására is”. Vagyis Újszászy – némiképp hasonlóan, mint a volt faluszeminaristák esetében – a helyi erők bevonásával igyekezett csökkenti a szeminárium „antropológusi jellegét”, a „kutató” és „kutatott” szembenállását,⁶¹ célozva ezzel nyilvánvalóan „város” és „falu” értékeinek egymáshoz közelebb hozatalát is.⁶²

1947 októberében a Sárospataki Főiskola Faluszemináriuma az Egyházak Világtanácsa Magyarországi Menekültügyi Osztályával egyetértésben pályázatot hirdetett a Felvidékről menekült, illetve áttelepített lelkészek között a „szétszóródó magyar református és evangélikus gyülekezeteink gyülekezetrajzának utólagos elkészítésére, illetve a gyülekezetekre vonatkozó adalékok összegyűjtésére.”⁶³ Vélhetően a kiírásra érkezett jelentős mennyiségű iromány hatására a pályázatot 1948-ban megismételték, azzal a kitételrel, hogy „különösen értékesnek minősülnek azok a pályamunkák, amelyek az utolsó tíz év történéseit, s ezen belül is a kitelepítés és széttelepítés kérdéséhez szolgáltatnak adalékot.”⁶⁴ Ez a szándék érezhetően jelen van a beszámolókból, így rendkívül értékes forrást kapunk az 1938–1948 közti eseménydús tíz évről. A pályázatok létrejöttében valószínűsíthetően fontos szerepet játszott a Menekültügyi Osztály élén álló Bíró Sándor, aki Újszászy Kálmán egykori diákja, sőt faluszeminaristája volt.⁶⁵

Noha a felvidéki helyzet nem lehetett teljesen ismeretlen Patakon,⁶⁶ a beérkezett pályaművek komor képet festenek a „magyar időkben” hivatalt viselt lelkészek sorsáról:

kitoloncolásukról az anyaországba, a lakosságcsere-programról és a cseh vidékekre való deportálásról.⁶⁷ A dokumentumok – a belvederei határok időszakában keletkezett patetikusan hangvételű írásokkal⁶⁸ szemben – értelemszerűen apatikus hangulatot tükröznek. Mindemellett elmondható, hogy bár az 1947-es felvidéki pályázathoz kötődő beszámolók elsősorban egyházi szempontból értelmezték a mozgalmas időszakot, a dolgozatokban határozottan kidomborodnak a köztörténeti események. Nem véletlenül, hiszen a politikai döntések ezúttal konkrétan a szerzőket érintették (kitelepipítésük által), így személyes beszámolójuk – élettörténetük meghatározó szelete – mind-mind a „nagy történelem” esettanulmányai is egyben.⁶⁹

(Végjáték) Mint mi utólag tudhatjuk, a pályázatok közül a legfontosabbak az utolsó pillanatban születtek, mivel az 1948-ra totális hatalmat kiépítő kommunista államhatalom tabusította a kisebbségi magyarság ügyét. Érdekes módon azonban épp az 1947/48-as volt a szeminárium világháború utáni legteljesebb munkaéve. Ez a tanév az első, amikor a szeminárium „munkája a megindulása óta kialakult munkaformák mindegyikében folyhatott, sőt új munkaágak körvonalai is kibontakozhattak”. A heti összefüggéseket ekkor már a teológus és – a legnagyobb létszámot produkáló – tanítóképzős hallgatók mellett a kertészeti középiskolások, a leányintézmények, a Szabad Akadémia, valamint a fiú és lány népfőiskola diákjainak bevonásával tartották.⁷⁰

A háború óta elmaradó kiszállások ősszel Hegyalja, tavasszal Hegyköz községeit érintették. Új szint vitt a munkába, hogy a teológusok és a képzősök együtt végezték az ezúttal elsősorban gyülekezetrajzra koncentráló gyűjtést. „A megnövekedett munkaközösség, a kiszállások és a szemináriumi munka iránt sok irányból megnyilvánult érdeklődés együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a felvirágzó nevelői munka mellett az egyes munkaágak és a különböző gyűjtemények is ugrásszerű fejlődésnek indultak.” A gyarapodó könyvtár mellett ekkorra már nyolc vándorkönyvtárral bírt a munkaközösség, bár ebből csupán hat járta a régió falvait (a maradék kettő bevetése 1948/49 telén történt meg, amikor már kilenc láda keringett a vidéken). Ezen a télen Tokaj, Láca, Golop, Perkupa és Hernádnémeti használta a köteteket, „általában igen nagy érdeklődés mellett, amit igazolnak a beérkezett kiviteli naplók.”⁷¹

Úgy tűnik, volt foganatja az egykori szeminaristák és népfőiskolások felé történő nyitásnak is, mivel ők – Újszászy szavaival – „állandóan igénylik [...] az olyan könyveket, amelyek faluvezetői, vagy nevelői munkájukban mint kézikönyvek támogatnák őket.” Emiatt és a faluszemináriumi könyvtár tehermentesítése végett rakták le a „körzeti kölcsönkönyvtár” alapjait, ami a szabadművelődés szolgálatába állította a szemináriumi könyvtár egyes darbjait (a tágabb értelemben vett előadás-irodalmat).⁷² Emellett – svédországi minta alapján – elindult a levelezőiskola, „egyelőre kísérleti formátumban”, két kurzussal: egy szociológiaival és egy irodalmival, a későbbi püspök, Ráski Sándor vezetésével. Újszászy Kálmán „az első ilyen kezdeményezésnek” tartotta ezt hazánkban és pozitív visszajelzések esetén „nagyobb arányokban” tervezte kivitelezését. A harmadik újítás a kéziratgyűjtemény létrehozása volt, szoros összefüggésben a felvidéki pályázattal, mivel itt helyezték el a beérkezett pályaműveket.⁷³

A már meglévő gyűjtemények is gyarapodtak, amit az „érdeklődő látogatók” egyre bővülő köre is érzékeltetett. A tárgyi néprajzi gyűjtés számára a már említett Bodnár- és Deák-féle hagyaték átvételének befejezése jelentette a fő feladatot, de „megfelelő kartonok birtokába jutva” végre a fényképgyűjtemény rendszerezése is megkezdődhetett. Ám nemcsak kartonok kerültek a faluszemináriumhoz, hanem egy új szemináriumi he-

lyiséggel szó szerint nőttek a lehetőségek. Ez a fajta terebélyesedés több kiállítás megrendezését is lehetővé tette. Az egyik tárlat a Bodnár-hagyatékot mutatta be, egy másik pedig az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot (a centenárium kapcsán). Ami az anyagiakat illeti, a konvent és a VKM „igen tiszteletreméltó anyagi támogatásáról” tudósít a beszámoló, mely kiemelte Román János és Szabó Zoltán professzor szerepét, akik a szemináriumvezető svédországi tanulmányútjának három hónapja alatt vezették a munkaközösséget.⁷⁴

Az 1948/49-es tanévben már a munkaközösségnek is szembesülnie kellett az államvezetés diktatórikus fordulatával, a koalíciós időszak végével: Sárospatakon államosították az általános iskolát, valamint a szőlészeti és kertészeti középiskolát. Mindazonáltal a politikai légkör változása igen összetett módon csapódott le a szemináriumi munkára, ugyanis a megkisebbedett főiskolán (a korhangulattal inverz módon) megnövekedett a teológia jelentősége. Talán a kedvezőtlen folyamatok is szerepet játszhattak, hogy az ifjúság nagyobb létszámban csatlakozott az önképzőkörhöz és „elevenebbé, színesebbé tette életét az elmúlt évekkel szemben.” A szerdaesti összejöveteleken „hosszú idők óta nem vettek annyian részt”, mint ekkor, bár mint később kiderült, nem mindenkit az őszinte érdeklődés vezetett ide. A témát természetesen a falu korabeli problémái szolgáltatták, ami „aktualitásuknál fogva nagyon lekötötték a szeminárium figyelmét.”⁷⁵ Megszűntek viszont a kiszállások, melyek tehát mindösszesen egyetlen tanévre (1947/48) tértek vissza a munkaközösség életébe 1945 után. Helyüket a szupplikáció vette át, ami azonban nem a faluszeminárium keretein belül zajlott, hanem a kollégium pénztelenségén igyekezett segíteni elsősorban. Ennek következtében a gyülekezetrajz került az szemináriumi adatgyűjtés középpontjába, hiszen jobbára vallási fórumokon találkozhattak a falusi közösségekkel a szupplikáló faluszeminaristák. Ebben a tanévben a konfirmációt tanulmányozták a diákok (hegyközi falvakban), 1949/50-ben pedig templomtörténeti adalékokat gyűjtöttek.⁷⁶

Az összejövetelek színhelye ekkor már az ún. „zeneterem” lett, ahová átkerült a cím- és szakkatalógussal ellátott könyvtár és az adaléktár is. A Gutenberg-teremben és a mellette lévő helyiségben tárgyi néprajzi kiállítást rendeztek be a Bodnár-hagyaték és a pataki fazekas munkát bemutató tárlat részére. A változásokat az tette lehetővé, hogy a szeminárium a kollégiumi pincében raktárhelyiséget kapott, ahol a gyűjtött, de nem kiállított tárgyakat őrizhették katalogizálva. Mindemellett a gyűjtemények száma is nőtt ebben az időben; kiemelendők közülük a mentalitástörténet számára ma sem érdektelen parasztírások (katonalevelek, versek, naplók) és az iskola- és várostörténeti szempontból figyelemreméltó meghívó- és műsorgyűjtés.⁷⁷ A sárospataki fazekasmesterséget bemutató kiállítás miatt a tárgyi néprajzi gyűjtés ebben az évben elsősorban a bodrogi kerámiákra koncentrált.⁷⁸ Ezek a változások természetesen kiadásokkal jártak, amit egyre kevésbé érzett magáénak az államhatalom, vagyis az eddig patrónusként segítő VKM. Az intézetté válás útjára lépő faluszeminárium megnövekedett terheiről tudósítanak az 1948/49-es jelentés záró sorai: „Azon már régen túlfejlődött a szemináriumi munka, amikor egy ember elbírta ennek nemcsak irányítását, hanem a munkáját is. Ma a teológusifjúság fokozott bevonása, a vakációkon szerényen díjazott alkalmi diákmunkaerők alkalmazása, főleg azonban az Egyetemes Konvent által a szemináriumhoz beosztott okl. ref. lelkes, Román János kitüntetett és hozzáértő szolgálata az, amelyen nyugszik a szemináriumi munka, amelynek anyagi terhet az E. E. T. Menekültügyi Osztálya megértő támogatása mellett ez évben szinte teljes mértékben a főiskola hordozta.”⁷⁹

Az utolsóelőtti tanévben (1949/50) folytatódott a vallási témakörökre fókuszáló – tehát némiképp „árral szembeni” – gyűjtés: „jelenünk kívánja meg tőlünk, hogy ere-

deti célkitűzéseinkhez híven, mégis jobban, mint a 18 esztendő múlt alatt bármikor, érvényesüljenek a gyülekezetismereti szempontok munkánkban és ennek megfelelően szoruljanak háttérbe az olyan lehetőségek, amelyekkel élés már nem a mi kizárólagos kötelességünk és feladatunk” – utalt alighanem a pataki Szabad Akadémia gyűjtéseire és pályázataira a szemináriumvezető.⁸⁰ A gyarapodó gyűjtemények feldolgozása is folytatódott: befejeződött a könyvtár és a kéziratár katalogizálása, valamint a fénykép-gyűjtemény is cédulakatalógust kapott (amellett, hogy egy egyházi katalógus is készült ebben az évben). A fejlesztéseknek és a pinchehelyiségben kialakított raktárnak köszönhetően a Múzeumok Országos Központja (MOK) „a vidéki gyűjtemények számbavételénél és egy központi leltár számára készülő, külön ezt a célt szolgáló szakkatalógus elkészítésénél” a faluszemináriumi gyűjteményeket „vette elsőként munkába”, a kiállított tárgyak – Román János általi – monografikus feldolgozása pedig a szakemberek körében aratott „őszinte elismerést”.⁸¹ A MOK „elismerése” komoly tételt bírt, mivel a „nem megfelelően tárolt” magángyűjteményeket – magángyűjteménynek minősültek az egyházi gyűjtemények is – egy törvényerejű rendelet (13/1949) alapján államosították. A faluszemináriumi anyagok megmentésében oroszlánrésze volt Balassa Ivánnak, a Néprajzi Múzeum igazgatójának, aki gyakornokával, Hoffman Tamással személyesen Patakra utazott, hogy elkészítvén a néprajzi tárgyak ún. leírókartonjait, saját kezűleg írjon jelentést a „kiváló állapotok”-ról.⁸²

„A szeminárium az elmúlt tanévben is tudott újat, frisset produkálni és ezzel bizonyította jogát a jövőjéhez” – zárta inkább kétségbeesetten, mintsem optimistán 1949/50-es jelentését Újszászy. Az 1950/51-es tanévre 12-15 főre zsugorodott létszám okaként rámutatott, hogy „azok, akik elsősorban ideológiai vonatkozású problémákban való nagyobb tájékozódás céljából kapcsolódtak be a szemináriumi munkába, az elmúlt évben a külön ezt a célt szolgáló összejöveteleken találták meg igazi helyüket.”⁸³ Sajnos nem tudni, kiket és hány főt takarhatott az óvatos megfogalmazás, ugyanakkor a korhangulatot jól érzékelteti a professzor egyik interjúja, ahol arról értekezett, hogy „sohasem lehetett tudni, hogy kit küldtek oda, kik érezték magukról azt, hogy most jött le az ő idejük, s kik voltak alapján véve jó szándékú, de rendkívül idealisztikus elképzelésekkel rendelkező személyek”⁸⁴ a teológián. Mindenesetre „a szemináriumi összejövetelek nevelő hatásúgarának csökkenése erőteljesebben kidomborította a szeminárium gyűjteménymegőrző szerepét”. Azt az Adaléktárat, melynek régebben a kiszállási jelentések jelentették a gerincét, most az ifjúság alapvizsgái, gyakorlati teológiai, gyülekezetismereti, továbbá néptudományi és szociológiai adalékgyűjtései táplálták.⁸⁵

2. ábra. A faluszemináriumi gyűjtemények gyarapodása 1947 és 1951 között⁸⁶

Részleg	1947 (db)	1951 (db)
A faluszemináriumi könyvtár állománya	1614	2536
Kéziratár	43	251
Tárgyi néprajzi gyűjtemény	867	1404
Fényképgyűjtemény	1333	2595
Újságcikkgyűjtemény (kisnyomtatványokkal)	730	2645
Népköltési gyűjtemény	6174	n. a.
Néphagyomány gyűjtemény	207	n. a.
Levelezőlap gyűjtemény	n. a.	4139
Rajzgyűjtemény	n. a.	168

A gyűjtési eredmények hűen tükrözik a megváltozott viszonyokat. A konvent háromezer forintos adományából vett fényképezőgép érzékeltette hatását a fényképgyűjteményben, a szellemi néprajz gyűjtése azonban stagnált. Ennek oka a Vármúzeumként is működő Szabad Akadémia már említett tevékenysége. A könyvtári gyűjtemény viszont – kisebb részt a Nagykönyvtár duplumtárából, jobbra azonban vásárlás és adományok útján – jelentős gyarapodást mutatott. A „gyűjteménymegőrző” szerep szellemében két kiállítást ebben az évben is rendeztek: egyrészt három 19. századi pataki lelkész pályáját mutatták be, másrészt Mátyás Ernő professzor emléke előtt adóztak a növendékek. A szemináriumi munkát továbbra is a kollégium támogatta legintenzívebben; ezúttal (egész éven át, nyáron is) két ösztöndíjas teológus dolgozott napi két órában a gyűjteményeken.⁸⁷

A professzor mintha búcsúzkodott volna jelentése végén: „megköszönöm kartársaimnak azt, hogy az idén még jobban éreztem, mint eddig, hogy a szeminárium munkáját, főleg annak gyűjteményeit a kar közös ügyének, ezek fejlesztését közös programjuknak tartották és ennek megfelelően járultak hozzá gyarapodásához.” Sejtelmes zárószorai pedig egy két évtizedes munkaközösség aktív korszakának végére tettek pontot 1951. június 16-án: „Isten olyan lehetőségeket rejtegethet – ha ez tetszésének megfelel – a szemináriumban, amelyek, amint az évek haladnak, mindinkább időt állóbbá teszik nemcsak a szemináriumi munkát, hanem erősítik a munka tápláló dajkáját, akadémiánkat és az egész iskolarendszerünket is.” A sárospataki teológia a következő évben már nem nyitotta meg kapuit, hallgatói Debrecenbe, vagy Budapestre kényszerültek átiratkozni, ezzel pedig kezdetét vette a pataki teológusok „exodus” és egyben a faluszeminárium gyűjteményi korszaka.⁸⁸

Sárospatakon a világháborút követően nagy reményeket fűztek úgy az ország, mint a gyűjtemények sorsához. 1948 után ez a remény láthatóan megtört, a falumunka azonban nem szünetelt, bár vidéken ekkor már a meginduló kollektivizálás borzolta a kedélyeket. Különlegesen ebből a korszakból a „termelő munka szociográfiájához” kapcsolódó, rendkívül adatdús faluszemináriumi gyűjtések, melyek nem az 1945-ös földreform bizakodó hangulatát tükrözik, hanem a fordulat éve utáni nyomasztó légkörről tanúskodnak. A cigándi beszámoló emellett a falukutatás végórájáról is tudósít: „Részletesebb és pontosabb adatgyűjtést nehéz végezni falun. Az emberek nagyon tartózkodók és nem mernek nyilatkozni. Különösen, amikor papírt és ceruzát látnak. Ezeket az adalékokat is csak nagy bizalommal mondották el ismeretségi alapon. Hivatalos adatgyűjtést pedig lehetetlen végezni, különösen egy papi jellegű embernek. Jelenleg ez az általános helyzetkép, azonban a kommunista Magyarország a szocializmus megvalósítása felé halad, amely a gyors változásokat, újszerűségeket tartja szem előtt. A ma valóságát a holnap titkával akarják előbbre vinni, sok munkával és jelszavakkal.” – zárta elemzését gyűjtő.⁸⁹ Ami pedig az országos viszonyokat illeti, „falukutatást” az ötvenes években már csak írószövetségi megbízólevéllel, a pártszervezet jóváhagyásával lehetett folytatni.⁹⁰ Ezzel a valódi tényfeltáró tevékenység lehetősége jó időre megszűnt Magyarországon.

JEGYZETEK

- 1 Lásd: *A falukutatás fénykora*. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC. 2002.
- 2 Magyar Néprajzi Lexikon: falukutatás. (<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/2-55.html>. Letöltve: 2012. április 10.) Lásd továbbá: T. KISS TAMÁS: *Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató*

táborai Magyarországon a 20. században. Bp., 2007. 67–68. Beke György szerint „a magyar szellemi élet sztálinista eltorzulását legkeservebben a költészet és a szociográfia sinylette meg. A versírás azzal, hogy jelszavakká hígították, a szociográfia azzal, hogy lényegében eltüntették.”

- BEKE GYÖRGY: Lejárt-e az írói szociográfia órája? *Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről. Kolozsvár, 2001. október.* Gondozta: BEKE GYÖRGY. Bp., 2002. 51.
- 3 A szegedi „agrársettlement”-hez: CSAPLÁR FERENC: *A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma.* Bp., 1967. 20–31.
- 4 Két vélemény a szemináriumról: A sárospataki faluszeminárium „jelentősége túlmutatott a helyi akciókon és a 30-as évek egyik legfontosabb falukutató műhelyének nevezhető”. (TORKOS VERONIKA: A hivatalos falukutatás. *Társadalomismeret*, 7/1989/ 3. sz. 92.) „Ez a falukutató mozgalom – mely az országban elsők között bontakozott ki és másoknak, sokaknak példaképpül szolgált – hatalmas, konkrét, tudományos adatanyagot hordott össze”, mindamellett, hogy alapvető pedagógiai célját is betöltötte. BENDA KÁLMÁN: *Újszászy Kálmán* közzétette. *Újszászy Kálmán emlékkönyv.* Szerk.: BALASSA IVÁN – KOVÁTS DÁNIEL – SZENTIMREI MIHÁLY. Bp.–Sárospatak, 1996. 49. A faluszemináriumról általában: OROSZ ISTVÁN: A debreceni és a sárospataki falukutatás. *Zempléni Múzsza*, 12 (2004) 2. sz. 14–22., és BARTHA ÁKOS: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai.* Sárospatak, 2013.
- 5 Kilenc évtized. BENDA KÁLMÁN beszélgetése Újszászy Kálmánnal. *Újszászy Kálmán emlékkönyv.* i. m., 32.
- 6 Uo. 13–25. A szeminárium igen tekintélyes méretű dolgozatanyaga (Faluszemináriumi Kéziratok) a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában kutatható (továbbiakban: SRKTGY Fsz. kt.). Mindazonáltal a dobozok nemcsak a faluszeminaristák írásait tartalmazzák, hanem a hozzájuk lazábban-szorosabban kapcsolódó cserkészársak, végzett lelkészek, tanárok, vagy éppen teljesen kívülálló egyének megküldött munkáit is. Az anyaghoz kiváló segédlet: BILKAY RUTH – LACZKÓ GABRIELLA: *Faluszemináriumi kéziratok a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményei adattárában.* Acta Patakina XVII. Sárospatak, 2005.
- 7 Ehhez részletesen: BARTHA ÁKOS: Magyarország első Nemzeti Munkatábor – a sárospataki diákok útépitése. *Sárospataki Füzetek* (2010) 4. sz. 59–81.
- 8 A faluszeminárium céljaihöz és szellemi hátteréhez: BARTHA ÁKOS: Falukutatás, falumisszió vagy falumunka? A sárospataki faluszeminárium és a két világháború közti magyar falukutatás. *Zempléni Múzsza*, 41 (2011) 1. sz. 26–37. illetve: Uő: A falukutatás filozófiája. Újszászy Kálmán két világháború közti eszmerendszere és a falumunka. *Hitel*, (2011) 12. sz. 96–116.
- 9 LITVÁN GYÖRGY: A koalíciós közjáték. *RubicOnline*, (1996) 1–2. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/koalicioos_kozjatek_1945_1948/ (Letöltve: 2012. április 10.)
- 10 GYARMATI GYÖRGY: *A Rákosi-korszak: rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Bp., 2011. 24.
- 11 Érdemes megfontolni, hogy „a történelmi esemény, amely sohasem pontszerű történet, hanem olykor kaotikus eseményepizódok együttese, a retrospekció távlatában ölti csupán magára a teleologikus meghatározottság jellegét. A történelmi eseményt alkotó cselekedetek emellett valamelyest hosszabb időtartamban fejtik ki a hatásukat. Végül: az eseményt átélő, személyesen meg tapasztaló történelmi aktorok tudhatják is és nem is, hogy mit éltek át, amikor történelmi idők jártak.” GYÁNI GÁBOR: A történelmi esemény fogalma. *Magyar Tudomány*, (2011) 11. sz. 1332.
- 12 VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Bp., 2001. 188–191.
- 13 A későbbi Borsod-Abauj-Zemplén megye viszonylatában 409 500 kat. hold területet vettek igénybe, amiből 214 000 kat. holdat osztottak ki. *Borsod-Abauj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára.* Szerk.: ORBÁN SÁNDOR. Miskolc, 1970. 180–183.
- 14 GUNST PÉTER: *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989).* Bp., 2006. 121–123. A földreform politikatörténeti vonatkozásaihoz (Kerék Mihály személyén keresztül): BALÁZS GÁBOR: Akinek a mezőgazdaság volt a hivatása: Kerék Mihály pályájának rövid ismertetése. *Agrártörténeti Szemle*, (2010) 1–4. sz. 185–192.
- 15 Ö. KOVÁCS JÓZSEF: *A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953).* *Aetas*, (2009) 4. sz. 34.
- 16 A kollektivizálás első hullámához továbbá: SZAKÁCS SÁNDOR: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Szerk.: GUNST PÉTER. Bp., 1998. 330–337.
- 17 Ö. KOVÁCS: i. m., 36.
- 18 VALUCH: i. m., 188–191.
- 19 Forrásgyűjtemény a felújított pataki szupplikáció történetéhez: BILKAY RUTH – LACZKÓ GABRIELLA: *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban: 1945–1951.* Acta Patakina X. Sárospatak, 2002.
- 20 Lásd: SZATHMÁRY LAJOS: A szabad művelődés korszaka 1945–1949. *Kultúra és Közösség*, (1977) 1. sz. 5–33.
- 21 T. KISS: i. m., 68–69.
- 22 Az eredetileg előadésként elhangzó szöveg közlésének célja, hogy „a bevált sárospataki kezdeményezéshez hasonló munkaközösségek megszervezésére” hívja fel az olvasók figyelmét.

- ÚJSZÁSZY KÁLMÁN: *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*. Bp., 1947.
- 23 RÁCZ István (1908–1998) A tóketerebesi (*Trebišov*) jegyző fia a húszas évek elején került a sárospataki gimnáziumba, ahol kitűnt klasszikus irodalmi érdeklődésével, így érettségije után a budapesti bölcsészkar hallgatója – és az Eötvös Kollégium lakója – lett. A harmincas évek elején a fővárosban tanított, ám 1933-ban politikai okokból letartóztatták, egy évig börtönbe zárták. A következő évben Csehszlovákiába emigrált, ahol baloldali lapoknál lett újságíró és műfordító (1934–1937). A müncheni egyezmény után Csehszlovákiából is menekülnie kellett, új hazájának Finnországot választotta (1939). Fényképezni kezdett, szabadúszó fotóriporterként dolgozott, többek között a „féli háborút” is megörökítette. Finnországban megházasodott, majd a világháború után feleségével hazatért és ismét írással, műfordítással foglalkozott, továbbá Sárospatakon – finn mintára – népfőiskolát szervezett, valamint művészothont és múzeumot alapított. A fordulat éve (1948) után állása megszűnt, a Népi Egyetemet felszámolták. 1956-ban ismét Finnországba költözött, ahol régészeti, művészettörténeti emlékeket fotózott és publikált. A hatvanas években öt évig Svájcban is dolgozott, itt 21 különféle könyvben látnak napvilágot felvételei, de műfordítóként is ténykedett. Könyveit több nyelvre lefordították és szinte valamennyi több kiadásban jelent meg. *Önéletrajzi regénye* (RÁCZ ISTVÁN: *A semmi partján*. Bp., 1991.) és a Magyar Fotóművészeti Alkotócsoporthoz Országos Szövetségének honlapja alapján. <http://www.ma-fosz.hu/fototortenet.html> (Letöltve: 2012. április 10.)
- 24 Dr. Barsi Ernő (1920–) főiskolai tanár, zenepedagógus, zenetörténész, néprajzkutató. 1920. június 28-án született Sály községben. Középiskolai tanulmányait Sárospatakon végezte. Érettségi után beiratkozott a teológiára. A teológia elvégzése után 1942-ben felvételt nyert a Zeneakadémiára, 1946-ban szerezte meg hegedűtanári diplomáját. 1947-ben jelentette meg első írását, amely „Sály falu zenei művelődése” címet viselte. 1947-ben hegedűtanári állást kapott Győrött, az Állami Konzervatóriumban. Ugyanitt zeneiskolát hozott létre, melyben néha ezer diák is tanult egy időben. A tanítás mellett rendszeresen járt népdalgyűjtő utakon, tartott ismeretterjesztő előadásokat kis településeken. 1970-ben doktorált szellemi néprajzból. 12 év után a konzervatóriumból átment a tanítóképzőbe oktatni. Etnográfusi–pedagógusi munkájának eredményeként több mint ötven iskolában indult meg a néprajz tanítása. Az oktatás mellett számos tanulmánya, könyve jelent meg, több tudományos társaság, művelődési egyesület tagja. 1982 óta nyugdíjas, azonban jelenleg is tanít néprajzot, kórust vezet, országsszerte tart népszerűsítő zenei és néprajzi előadásokat. Pályája során többször részesült elismerésekben, díjakban. 2009. március 15-én a győri Közgyűlés Győr Megyei Jogú Város díszpolgárává választotta. Barsi Ernő honlapja: <http://www.barsierno.hu/eletrajz> (Letöltve: 2012. április 9.)
- 25 HARSÁNYI ISTVÁN: *A Magyar Népi Művelődési Intézet: 1946–1948. Történet és dokumentumok*. Bp., 1988. 105–106. Keresztury Dezső lemondása után utóda, Ortutay Gyula „a radikális átszervezését tervezte, mert véleménye szerint nem volt szükség a magyar parasztság, a magyar falu művelődésének biztosításához speciális intézetre.” Az MNMI 1948. október 13-án meg is szűnt. Uo. 124–128.
- 26 RÁCZ: i. m., 429–432. Egy hajdani népfőiskolás visszaemlékezés szavaival: Újszászy Kálmán „a faluszemináriumi munkán keresztül tudatosította bennünk a néphagyomány jelentőségét, fontosságát és a megőrzés felelősségét. (...) Ennek a felismerésnek a hatására kapcsolódtam be az 1950-es években a Néprajzi Társaság önkéntes gyűjtőmozgalmába, s így a néphagyomány ápolása szinte életprogramommá vált. A pataki faluszemináriumi munka tapasztalatai alapján kezdem hozzá szülőfalum néprajzi és helytörténeti hagyományainak gyűjtéséhez és feldolgozásához.” KOVÁCS KÁROLY: *Emlékeim Újszászy Kálmán professzor úrról. Újszászy Kálmán emlékkönyv: i. m., 551–552.*
- 27 RÁCZ: i. m., 434. és: Az 1947. július 8–10-iki faluszemináriumi találkozó jegyzőkönyvei. Rác István előadása (Megbeszélés az új pataki népi munkákról). Adalékok a Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának 1947. július 8–10. napjain Sárospatakon tartott találkozójához. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78. A szerény elnevezésű irat a háromnapos rendezvény részletes (az előadásokat, illetve egyes esetekben az azt követő hozzászólásokat is tartalmazó) jegyzőkönyve.
- 28 Szabó Zoltán Teleki Pál köréhez kapcsolódva, 1938–1945 között kormánypárti országgyűlési képviselő volt, „horthysta” képviselő múltja miatt 1945-ben és 1946 elején többször le is tartóztatták. Mivel azonban Fekete Zsolt fedőnév alatt részt vett az ellenállási mozgalomban (amiről a Miniszterelnökség adott ki igazolást), az eljárást megszüntették ellene. A meghurcolt professzor a sárospataki teológia megszüntetése (1951) után visszavonult, majd 1952-től 1956-ig Ófehértón lelkeskedett. A forradalom leverése után visszakerült a tiszáninneri egyházkerületbe; Noszvajon lett lelkész, 1965-ben bekövetkezett haláláig. Magyar Életrajzi Lexikon: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC14240/14372.htm> (Letöltve: 2012. április 10.)
- 29 SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.

- 30 Mindennek alátámasztására az 1947. nyári, nagysikerű sárospataki Szabadművelődési Akadémiai Napokat említette a szerző, ahol a 34 résztvevő közül 19-et az MNMI delegált. HARSÁNYI: *A Magyar Népi...*, 105–106.
- 31 Rácز István 1946. aug. 6-án kelt levele Sárospatakról Harsányi Istvánhoz. Idézi: Uo. 199–206.
- 32 Uo. 44. és 75–83.
- 33 Újszászy Kálmán beszámolója a faluszeminárium munkájáról, a legutolsó körlevél megjelenése (1944. nyár) óta. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.
- 34 1945 mint valódi „felszabadulást” hangsúlyozta Újszászy is később. „Hit, haza, emberiség”: KOLTAY GÁBOR beszélgetése Újszászy Kálmánnal. *Újszászy Kálmán emlékkönyv*: i. m., 47. Ugyanakkor 1945-ös közigazgatói jelentésében inkább a nehézségek miatti aggodalom dominál. Napról napra. Közigazgatói jelentés. *Újszászy Kálmán emlékkönyv*: i. m., 157–163.
- 35 A sárospataki református főiskola hároméves terve. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 3529.
- 36 Deák Geyza (? , 1870 – Sárospatak, 1931) tanár, rajztanár, néprajzi gyűjtő (Újszászy Kálmán apósa). Pápán, majd a sárospataki kollégiumban tanított. Lásd: POCSAINÉ EPERJESI ESZTER: *Palágyi Deák Geyza: 1871–1931*. Acta Patacina V. Sárospatak, 2001.
- 37 Jelentés a faluszeminárium 1946/47. tanévi működéséről. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2816. Ugyanakkor mindezt árnyalja egy 1948 januárjából fennmaradt szeminárium könyvtárrend, melynek első pontja szerint „a faluszemináriumi könyvtár a Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának szakkönyvtára. Mint ilyen, elsősorban a mindenkor faluszemináriumi növendékek között végzett nevelői munka célját szolgálja. Mások csak a könyvtár vezetőjének esetéről-estere adott külön engedélyével használhatják.” A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának könyvtári szabályzata. 186/1947–48. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2828.
- 38 A vidékre vonatkozó történelmi események gyűjteményének szánták.
- 39 SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2816. és Újszászy Kálmán beszámolója. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.
- 40 Újszászy Kálmán beszámolója. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.
- 41 A sárospataki református főiskola faluszemináriumi munkájának feladatai és célja (Újszászy Kálmán, 1934). SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2496.
- 42 Újszászy Kálmán előadása: A szeminárium feladatai. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78. és Az 1947. évi július 8-tól 10-ig tartandó faluszemináriumi találkozó programja. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2819.
- 43 A parasztszeminárium célja, „hogyan a parasztlelet-
forma mellett döntött 18–40 éves, tanulni vágyó parasztbereket hívna be szemináriumszerű foglalkozásra”, „kultúr-milió” teremtése céljából. „Vezető és kiemelkedő személyiségek tartának előadásokat számukra. A hallgatóság kéthetenként változna, hullámnak.” Az 1947. július 8–10-iki faluszemináriumi találkozó jegyzőkönyvei. Harsányi István előadása: A magyar népi művelődési intézet munkája. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.
- 44 A pataki kollégium nyitását a katolikus egyház felé Illyés Gyula is megerősítette, aki említett, a cigándi és tokaji partikulát előkészítő, Németh Lászlóval megrett útja alkalmával megjegyezte, hogy a reformátusok „itt jobban mozogtak”, összefogtak még a katolikus plébánosokkal is. (Idézi: HARSÁNYI ISTVÁN: A Magyar Népi Művelődési Intézet /Történeti áttekintés és dokumentumok/. *Kultúra és közösség*, /1982/ 4. sz. 21.) Németh egyébként is elismerő véleménnyel volt Patakról és a faluszemináriumról: „a hegyen ülő kis iskolaváros, a gyönyörű táj, a faluszemináriumot fenntartó tanárok, diákok nemcsak munkaszobát ígértek, de burokol köré egy kis művelt magyar mezeget is.” –írta egy 1948-as látogatása kapcsán. (NÉMETH LÁSZLÓ: *Homályból homályba II*. Bp., 1977. 105.)
- 45 Újszászy Kálmán előadása: A szeminárium feladatai. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.
- 46 A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának 1946–47. évi körlevele. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.
- 47 Ehhez lásd: BARTHA ÁKOS: „...S a buborék felszáll...” A kollégiumi népkutatás hagyományai Sárospatakon a faluszeminárium megalakulása előtt. *Néprajzi Látóhatár*, 2011/3, 5–59.
- 48 Újszászy Kálmán előadása: A szeminárium feladatai. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.
- 49 HARSÁNYI: *A Magyar Népi...*(könyv), 61 és 227–230. A „nyári foglalkoztatásra az Intézet behívott kb. 10 most végzett tanítót” is Ricsére. (Jegyzőkönyv. Dr. Harsányi István előadása: i. m. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 78.) A másik kapcsolódási pont a tájtanító intézetek és a faluszeminárium között Kiss Géza kákicsi református lelkésznek a csányoszrói iskolába való – sikertelen – bevonásához kötődik. Kisst, az *Ormánság* című nagy hatású munka íróját az 1933/34-es tanévben meglátogatta egy dunántúli tanulmányútra induló faluszemináriumi csoport és úgy látszik, részben erre az emlékre apellálva próbálta őt mozgósítani több mint egy évtizeddel később az MNMI. Harsányi István 1946. novemberi levelében egy leendő ormánsági néprajzi múzeum alapjainak lerakására kérte fel az ekkor már igen beteges kutatót, az alapokhoz pedig (a tanítóképző intézet mellett) egy faluszeminárium megszervezését is ildomosnak tartotta volna. Mint írta, „olyanfélére gon-

- dolunk, mint amilyen a Sárospataki Református Főiskola Teológiai Akadémiája mellett működik dr. Újszászy Kálmán teológiai professzor vezetése alatt. Természetes, hogy ennek a faluszemináriumnak minden tekintetben az Ormánság, illetőleg a Dunántúl speciális problémáihoz kell igazodnia. A faluszeminárium megszervezésének minden részletkérdését tetszése szerint oldhatná meg Nagytiszteletű Úr.” (Harsányi István levele Kiss Gézának 1946. nov. 22-én. Idézi: HARSÁNYI: *A Magyar Népi.../könyv/, 207–209.*) Kiss Géza azonban megromlott egészségi állapotára, más elfoglaltságaira, valamint a színvonalcsúszástól való (nem is teljesen alaptalan) félelmére hivatkozva elhárította a felkérést, melynek már alapkonceptiójával sem értett egyet. Figyelemreméltó gondolatmenete szerint a hirdelenszervezett, gazdaságilag képzett parasztság helyett félművelt tanítókat terepre küldő új oktatáspolitikai kontrasztlekciójával átesett a ló túlsó oldalára és nemigen lesz képes felülmúlni az 1945 előtti népművelés eredményeit sem. Mindezek mellett Kiss hivatkozott az alapfeltételek hiányára is: „nekem könyvekre, segédeszközökre, egy nagy tervezet kidolgozására lenne szükségem ahhoz, hogy nyugodt lelkiismerettel ülhessek a katedrára. S utána nézni elsősorban a pataki faluszeminárium munkájának, módszerének, tárgyainak, eredményeinek.” – utalt a pataki munkásságára a tudós lelkész. (Kiss Géza válaszelevele Harsányi Istvánnak 1946. dec. 10-én. Idézi: HARSÁNYI: *A Magyar Népi.../könyv/, 209–211.*) Hasonlóan kritikus volt az MNMI ötleteivel kapcsolatban a faluszeminárium „régí barátja”, Turi Sándor paszabi iskolavezető tanító is, aki leveleiben érzékeltette kétségeit és Kisséhez hasonló koncepcionális aggályait: „Örülök a falu iránti nagy érdeklődésnek, de azt is tudom, hogy az édesanya nem mindig azért csókolgatja a gyermekét, mert nagyon szereti, hanem hogy ne sírjon. A szót meg könnyű kimondani, mert azt feke is megtehetjük” – írta többek között. (Idézi: HARSÁNYI: *A Magyar Népi.../könyv/, 24.*)
- 50 Újszászy Kálmán előadása: A szeminárium feladatai. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 78.
- 51 Egy példa a távirati stílusban ismertetett fontos alkotásokra (Révai József: Marxizmus és népiesség): „A könyv célja harcolni az ellen, hogy a népiesség a reakció bűvőhelyévé váljék. Ugyanakkor pedig megvédeni a népiességet azoktól, akik a reakció bűvőhelyének tartják. Ahol a népiesek mozgalmát feltétlenül el kell fogadni az a földreform kérdésében elfoglalt radikális álláspontjuk. Ennek keresztülvitele érdekében a marxizmusnak még a parasztságát is támogatni kell. A hibát abban látja, hogy a népi írók mozgalmá, mert erről van szó, gyökereit nem a múlt századvég parasztszociális forrongásaiban bírja, hanem a kapitalizmus válságában és az értelmiségnek a kapitalizmusból való kiábrándulásában. A fasiszta fertőzés veszedelme pedig nép, faj, nemzet kérdéséhez való viszonyuk tisztázatlanságából folyik [sic!]. Az első állásfoglalás az ú. n. harmadikutas megoldás ellen. Ideál: parasztság és munkásság összefogása, amelyben az előbbi az utóbbira támaszkodik.” Újszászy Kálmán előadása: Összefoglaló ismertetés a faluszemináriumi könyvtár 1945 óta begyűjtött új szerzeményeiről. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 78. Uo.
- 52 Uo.
- 53 BALASSA IVÁN: Emlékeim Újszászy Kálmánról. *Újszászy Kálmán emlékkönyv: i. m., 561.*
- 54 ÚJSZÁSZY: A sárospataki főiskola faluszemináriuma..., 19.
- 55 Összesen 12 200 Ft-ra taksálták a legsürgősebb kiadásokat. A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának sürgősen fontos dologi kiadásai, melyekre fedezettel nem rendelkezik. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2824. és: A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának adatai az Egyházak Világtanácsa négyéves újjáépítési tervéhez. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2825.
- 56 KOVÁTS DÁNIEL: Egy beszélgetés morzsaí. *Újszászy Kálmán emlékkönyv: i. m., 82.*
- 57 „Mindenre szükségünk van, ami a magyarság életével kapcsolatos tárgyi, vagy írott emlék” – hangsúlyozta a professzor, majd konkrét felsorolásába kezdett a gyűjtendő anyagoknak. Ezek a következők: térképek, fényképek, képeslapok, rajzok, festmények, irodalmi művek, újságok, plakátok, nyomtatványok, röpcédulák, levelek, levelezőlapok, népi eredetű íróások és „általában az amerikai magyarság életével kapcsolatos mindenféle adalék: statisztika, grafikonok, ábrák, régebbi településsel kapcsolatos emlékek, stb”. A levélben „hasznos és szeretetteljes” tanácsokat is adott a gyűjtés mikéntjére vonatkozóan, elsősorban az adattörzstés pontosságát hangsúlyozva. Újszászy Kálmán levele. Kelt: 1947. szeptember 8. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2817. Az 1947/48-as jelentés szerint az amerikai kapcsolatfelvétel a ligonieri Bethlen Home-ot is érintette. Jelentés, 1947/48. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2832.
- 58 Mr. Sárospatak. *Újszászy Kálmán emlékkönyv: i. m., 29.*
- 59 Újszászy 1965-ben és 1971-ben három-három hónapot töltött az Egyesült Államokban. Mint írta, mindkét esetben felhasználta az alkalmat arra, „hogy az ottani magyar származású reformátusok elsősorban egyházi életére vonatkozó” dokumentumait összegyűjtse egy hazai gyűjtemény számára. ÚJSZÁSZY KÁLMÁN: Adalékok egy életrajzhoz. *Újszászy Kálmán emlékkönyv: i. m., 22–23.*
- 60 HARSÁNYI: *A Magyar Népi.../könyv/, 11.* Később, a volt népfőiskolások kiszorultak „a falusi közéletből, sőt magából a faluból is, de egy részük a mezőgazdaság szocialista átszervezése

- után (...) kamatoztatni tudta szélesebb látókörét, szakismereteit és a társai körében élvezett tekintélyét.” Uo.
- 61 Az antropológiai megközelítéshez egy faluszemináriumi szociográfián keresztül: BARTHA ÁKOS: Népi szociográfia a népiek előtt? Egy korai falurajz a sárospataki faluszemináriumból. *Studia Historica Debreceniensis I.* Szerk.: LUKÁCS ANNA. Debrecen, 2012. 9–21.
- 62 Ami a konkrét feladatokat illeti, a „karácsony utáni hetekre” tervezett népfőiskolás találkozóra a professzor már gyűjtési eredményeket kért. A gyűjtés – ugyanúgy, mint az amerikai felhívás – teljes körű, minden érdekes volt, „ami a magyar paraszti életnek értékes darabja”: használati és népművészeti tárgyak, térképek, fényképek, képeslapok, levelezőlapok, rajzok, festmények, régi írások, plakátok, nyomtatványok, röpcédulák, paraszti eredetű írások és a szellemi néprajz tágas repertoárja. Természetesen ez az iromány sem nélkülözte a gyűjtési útmutatót. Újszászy Kálmán levele. Kelt: 1947. szeptember 16. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2818.
- 63 Sárospataki Református Lapok (továbbiakban: SRL), (1947) 17. sz. 8. Ugyanebben az évben a Sárospataki Református Lapok címlapon értekezett „felvidéki magyar véreinkről” (SRL, /1947/ 2. sz. 1.), akiknek helyzetét állandó rovat segítségével is napirenden tartotta (Adalékok a szlovákiai magyar reformátusság életéhez). A kollégium 1945 utáni felvidéki kapcsolataihoz tartozik továbbá, hogy az újjáélesztett szupplikációkon még 1947-ben is nyíltan gyűjtöttek a felvidéki növendékek számára. Urbán Barna főiskolai közigazgató körlevelét közli: BILKAY-LACZKÓ: *Szupplikáció...*, 30.
- 64 Pályázati felhívás, 222/1947–48. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2791.
- 65 A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 1874–1881 és Pályázati felhívás. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2790–2791). Az azonosítást megerősítette Papp Vilmos szíves közlése. Bíró miskolci csizmadia gyermekekét látta meg a napvilágot 1912-ben, majd a helybéli Lévy József Gimnázium elvégzése után került a pataki teológiára. Tehetségével és utcagyerekek közt végzett cserkészmissziójával hamar felfigyeltek rá a professzorok, így lelkészképesítője után Amerikába küldték, ahol a Princetoni Egyetemen *Az ifjúkori bűnözés okairól* írt disszertációt, de a Yale-en is tanult, mindamellett, hogy egy bányász gyülekezetben lelkészi szolgálatot teljesített. A háború alatt hazajött, beiratkozott a budapesti bölcsészkarra, majd a Don-kanyarba került tábori lelkészként, ahonnan az összeomlás után neki kellett hazavezetnie az ezredből megmaradt mintegy négyszáz főt. A háború után letartóztatták, nem engedték lelkészként tevékenykedni, ezért tanárként helyezkedett el. Élete alkonyán, 1986-tól 1999-ben bekövetkezett haláláig Kőbánya presbitereként működött. PAPP VILMOS: *Negyvenegy prédikátor. XX. századi magyar „gályarab”-prédikátorok I.* h. n. 2008. 30–34.
- 66 Összesített kimutatás: a szlovákiai áttelepítéssel érintett ottani egyes református egyházak áttelepítési adatairól. Vagyoni helyzettel, 1945–1946. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 1296.
- 67 A Felvidékről cseh vidékre deportált magyarok sorsáról egy 1947-es levél tanuszkodik. (SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 3579.) A kárpátaljai reformátusok helyzetének súlyosságáról, az új államhatalommal való viszonyról (többek között kitelepített hívekről, internált lelkészekről, a javadalmak megszüntetéséről és az újjáéledő szektákról) egy 1946-os írás tudósít: Jelentés „Zakarpátszka” ukrainjai magyar református egyház helyzetéről, 1946. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 1292. Szakirodalom az atrocitásokhoz: NAGY ZOLTÁN MIHÁLY: Áldozatok, elhurcoltak, menekülők, jogfosztottak. A magyar kisebbségek veszteségei (1944–1948). *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Szerk.: BÁRDI NÁNDOR – FEDINEC CSILLA – SZARKA LÁSZLÓ. Bp., 2008. 192–200 és POPÉLY ÁRPÁD: A csehszlovákiai magyar kisebbség jogfosztása: deportálás, lakosságcsere és reszlovakizáció. *Uo.* 210–216. A felvidéki reformátusság helyzetéről az időszakban: SZABÓ ANTAL: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története – II. rész. *Regio*, 4 (1990) 4. sz. 204–221. főként: 204–211.
- 68 Ezekhez lásd: BARTHA ÁKOS: Adalék a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) felvidéki vonatkozásaihoz. Kapcsolatok az első bécsi döntéstől 1945-ig. *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből*, Szerk.: ANTOS BALÁZS – TAMÁS ÁGNES. Szeged, 2011. 117–131.
- 69 A pályázathoz részletesebben: BARTHA ÁKOS: Iskola a határon. 20. századi felvidéki életutak és dokumentumok a sárospataki Faluszemináriumi Kéziratokban. *Mediárium*, 2012/4, 5–25.
- 70 „Az utóbbi tananyagába rendszeresen és kötelezően be volt építve a szeminárium összefüggéseinek részvétel, míg a többi vonalon önkéntes formában folyt a munka” továbbra is. Jelentés, 1947/48. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2832.
- 71 Uo.
- 72 Szathmáry Lajos szerint a körzeti könyvtárakat a VKM létesítette. A szabadművelődés helyi ügyvezetői innen kölcsönözhettek köteteket falvaik számára, gyorsan és szelektáltan. SZATHMÁRY: i. m., 29. Valószínűsíthetően tehát Patakon a faluszeminárium vállalta magára ezt a szerepet.
- 73 Jelentés, 1947/48. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2832.
- 74 A segítők közül Ráski Sándor, Ecsedy Lajosné gépirónó, valamint Géczy Lajos és Szentimrei Mihály teológusok közreműködését em-

- lította az irat (utóbbiak az újságcikk és nyomtatványgyűjtemény rendezésén dolgoztak). Uo. Továbbá, részletesen: A Faluszeminárium 1947–48. évi összejöveteleinek munkanaplója. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 1877.
- 75 Jelentés, 1948/49. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2833.
- 76 Újszászy szerint a kényszerű változtatások egybeestek az ifjúság érdeklődésének megváltozásával. Uo.
- 77 Uo.
- 78 *Ethnographia*, (1949) 395.
- 79 Jelentés, 1948/49. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2833.
- 80 **Ugyanakkor: „pedagógiai és szociológiai dolgozatok kiírásával is igyekeztünk a szeminárium gyűlékezetiismereti adalékgyűjtő munkáját segíteni”** –vallotta. Jelentés, 1949/50. (Jelzet nélkül.)
- 81 **Adalékok a sárospataki fazekasság monográfiájához** (Román János). Sárospatak, 1949. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 216. A szerző a témát a faluszeminárium megszűnte után, az ötvenes évek második felében több kötetben (és nyelven) feldolgozta, megjelentette: ROMÁN JÁNOS: *Sárospataki kerámia*. Bp., 1955. Uő: *Pottery of Sárospatak*. Bp., 1955. és Uő: *A habának Sárospatakon*. Sárospatak, 1959.
- 82 BALASSA IVÁN: Emlékeim Újszászy Kálmánról. *Újszászy Kálmán emlékkönyv: i. m.*, 563.
- Anyagiak terén ebben az évben a kollégium „teljes egészében maga fedezte a szemináriumi költségeket”, továbbá a raktárhelyiség kialakításával kapcsolatos kiadásokat, de napi kétórányi diák munkaerőt is biztosított a 20–25 főt számláló közösség munkájához, melyben ismét kizárólag teológusok vettek részt. Jelentés, 1949/50. Jelzet nélkül, az 1945 utáni jelentések közt.
- 83 Jelentés, 1950/51. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2834.
- 84 „Hit, haza, emberiség”. *Újszászy Kálmán emlékkönyv: i. m.*, 49.
- 85 Jelentés, 1950/51. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2834.
- 86 Újszászy Kálmán beszámolója. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 78. és Jelentés, 1950/51. SRKTGy Adattár. Fsz. kt. 2834.
- 87 Uo.
- 88 Uo. Újszászyt és kártársait természetesen nem érték teljesen váratlanul az események, bár igyekeztek alkalmazkodni az új rendszerhez. A professzor többek közt a legfontosabb marxista gondolkodók munkásságával is megismertette teológushallgatóit. „Hit, haza, emberiség”. *Újszászy Kálmán emlékkönyv: i. m.*, 49.
- 89 *A termelő munka szociográfiájához. Cigánd. (Munkaalalom, munkaidő, munkabér)*. Gyűjtötte: Szűcs Endre. 1949. dec. SRKTGy. Adaléktár. 538.
- 90 Lásd: T. KISS: i. m., 70.

